

**Ziyodullo Isokov**

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyati instituti  
"Kutubxona-axborot faoliyati" kafedrasi  
dotsenti, tarix fanlari nomzodi  
E-mail: ziyod.isok@gmail.com*

## **MIXXAT YOZUVLI LOY TAXTACHADAN – "BOOKLAB" GACHA: KITOBAT MADANIYATI EVOLYUTSIYASI VA ZAMONAVIY TRANSFORMATSIYALAR.**

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada insoniyat sivilizatsiyasining eng buyuk ixtirosi – yozuv va kitobat madaniyatining paydo bo'lishidan to bugungi raqamli texnologiyalar davrigacha bo'lgan tarixiy yo'li tahlil qilinadi. Tadqiqotda mixxat yozuvlari, qog'ozning kashf etilishi va kutubxonalarning ijtimoiy institut sifatidagi roli o'rganiladi. Shuningdek, maqolada Yangi O'zbekistonda mutolaa madaniyatini yuksaltirishga qaratilgan davlat siyosati va "BookLab" kabi innovatsion loyihalarning ahamiyati ilmiy nuqtayi nazardan yoritiladi.*

***Kalit so'zlar:** mixxat yozuvi, piktografik yozuv, logografik yozuv, finikiya yozuvi, papirus, pergament, kutubxona, ekslibris, fixrist, xattot, Bayt-ul Hikma, litografiya, tipografiya, jadid, BookLab.*

## **FROM CUNEIFORM CLAY TABLETS TO "BOOKLAB": THE EVOLUTION OF BOOK CULTURE AND MODERN TRANSFORMATIONS**

***Abstract.** This article analyzes the historical trajectory of one of humanity's greatest inventions – writing and book culture—from its origins to the contemporary era of digital technologies. The study examines cuneiform script, the invention of paper, and the role of libraries as fundamental social institutions. Furthermore, the article provides a scientific perspective on state policies aimed at enhancing reading culture in New Uzbekistan and highlights the significance of innovative projects such as "BookLab".*

**Keywords:** *cuneiform, pictographic writing, logographic writing, phoenician alphabet, papyrus, parchment, library, ex libris, fihrist (register), calligrapher, Bayt al-Hikma (House of Wisdom), lithography, typography, jadids, BookLab.*

Ma'lumki, bashariyat tarixi – bu axborotni saqlash va uzatish usullarining takomillashib borishi tarixi hamdir. Qadimda old Osiyoning ikki daryo oralig'idagi sivilizatsiya markazlari bo'lgan Shumer, Akkad, Bobil va Ossuriya davlatlarida nam loy taxtachalariga bitilgan ilk belgilaridan tortib, bugungi kunning yuqori texnologik "BookLab" markazlarigacha bo'lgan yo'l nafaqat texnik taraqqiyotni, balki insoniyat tafakkurining o'sish darajasini ham ko'rsatib beradi. Tarixchi olim Vere Gordon Childe ta'kidlaganidek yozuvning paydo bo'lishi tom ma'noda insoniyatni "tarixgacha bo'lgan davr"dan "tarixiy davr"ga olib o'tdi [1, 22-b]. Insoniyat tarixida yozuvning paydo bo'lishi tasodif emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy zaruriyat edi. Miloddan avvalgi IV ming yillikning oxirlarida Mesopotamiyada (Ikki daryo oralig'i) shahar-davlatlarning shakllanishi, murakkab xo'jalik tizimi va savdo aloqalari axborotni xotirada saqlash imkoniyatidan tashqariga chiqdi. Ilk yozuv shakli – piktografiya (tasviriy yozuv) bo'lib, bu yozuvning dastlabki shakllari mezeolit va neolit davrida paydo bo'lgan. Odamlar o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini, xohish-istaklarini turli rasmlar, suratlar orqali bir-birlariga yetkazganlar, yozuvning bu turi juda katta hududda va uzoq muddat ishlatilgan. Piktografik yozuv vaqt o'tishi bilan o'rnini undan mukammalroq va murakkabroq bo'lgan logografik yozuv egallagan. Bu istiloh lotincha "logos" – so'z, mantiq va "grafo" – yozaman so'zlaridan shakllangan. Miloddan avvalgi ikkinchi ming yillikning o'rtalarida va birinchi ming yillikning boshlarida ilgarigi yozuvga nisbatan qulayroq va soddaroq bo'lgan yozuv shakllana boshlagan. Bu yozuvda so'zlar hamda ayrim sodda jumlar bo'g'inlarni bildiruvchi belgilar yordamida ifodalangan. Shuning uchun bu yozuv "bo'g'in yozuvi" deb ataladi. Yozuvning bu turkumiga kiruvchi mixxat deb atalgan yozuv nisbatan keng tarqalgan. Uni miloddan avvalgi to'rtinchi mingyillikning oxirida Mesopotamiyada yashagan

shumerlar o'ylab topganlar. Mixxat yozuvidagi elementlar asosan mix yoki pona shaklini eslatgani uchun mixxat deb nom olgan. Mixxat miloddan avvalgi birinchi mingyillikning oxirlarigacha bobiliylar, ossuriylar, xetlar, finikiylar tomonidan qo'llanib kelingan. Mixxat yozuvini ilk bor 1802-yilda nemis olimi Georg Fridrix Grotefend qisman, keyinchalik esa Genri Roulinson to'liq o'qishga muvaffaq bo'lgan. Bu kashfiyot insoniyatning 3000 yillik yo'qolgan tarixini qaytarib berdi. Tadqiqotchilar yozuv tarixini 4-bosqichga bo'ladilar oxirgi bosqich bu alifboli yozuvning paydo bo'lishi bo'lib u Finikiya yozuvidir. U 22 ta undosh va yarim undosh belgilardan iborat bo'lgan. Finikiya alifbosida misr ierogliflarida bo'lmagan tovush belgilari ham bo'lgan. Finikiya yozuvi insoniyat tarixida qayd etilgan dastlabki fonetik yozuv tizimlaridan biridir. U miloddan avvalgi X asr atrofida paydo bo'lgan va zamonaviy alifbo hamda boshqa yozuv tizimlarining ko'pchiligi uchun asos bo'lgan. U konsonantlik (undosh tovushlarga asoslangan) tamoyiliga ega bo'lgan, ya'ni so'zlarni yozish uchun faqat undosh tovushlar ishlatilgan. Unlilarning ma'nosi o'quvchining umumiy hayotiy tajribasiga asoslanib tushunishiga qoldirilgan. Matn o'ngdan chapga qarab yozilgan. Finikiya yozuvi ko'plab alifbo yozuvi tarmoqlariga asos solgan va bugungi kunda dunyodagi deyarli barcha alifbo yozuvlari (Yaponiyaning kana va ehtimoliy koreys yozuvidan tashqari) ildizi aynan Finikiya yozuviga borib taqaladi [2, 24–28-b].

Yozuvlarning paydo bo'lishi bilan bir davrda ularning yozish uchun turli materiallar ham kashf etila boshlandi. Dastlab Mesopotamiyada loy taxtachalar keyinroq Misrda Papirus (o'simlikdan), Pergamda (hozirgi Turkiya) esa Teri – pergament, Xitoyda bambuk tayoqchalari, orakul suyaklar ya'ni hayvon suyaklari yoki Toshbaqa qobiqlari kashf etildi. Pergament kitobni buklash va “kodeks” (sahifali kitob) shakliga keltirish imkonini berdi. Dastlabki yozuvlar aynan Loy taxtachalarga, Papirusga hamda Teriga, ya'ni pergamentlarga bitildi. Bu dunyoni o'zgartirgan kashfiyot qog'oz kashf etilgunga qadar davom etdi. Shu tarzda sekin astalik bilan katta bir tarixiy davrda to'plamlar, kodekslar va nihoyat biz bilgan kitob yaratildi. Kitob esa bu tarixning asosiy tashuvchisi, bilimlar

xazinasi va avlodlar o'rtasidagi ma'naviy ko'priikka aylandi. Zero, Frensis Bekon ta'biri bilan aytganda "Kitoblar – vaqt to'lqinlarida sayohat qiladigan va qimmatbaho yuklarini avloddan-avlodga ehtiyotkorlik bilan olib yuradigan fikrli kemalardir". Turli ko'rinishdagi kitoblarning yaratilishi esa qadimgi dunyoda ilk kutubxonalarning paydo bo'lishiga olib keldi. Kutubxonalar qadimda turli hududlarda turlicha nomlangan bo'lsa-da, uning hozirgi ilmiy ist'emoldagi nomlanishi "Kutubxona" (biblioteka) so'zi yunoncha "biblios" – kitob va "teke" – ombor (kitob saqlanadigan joy) so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, zamonaviy tilimizga o'z madaniyati bilan mashhur bo'lgan Qadimgi Yunonistondan kirib kelgan.

Qadimgi Misrda butun mamlakat bo'ylab turli turdagi ko'plab kutubxonalar joylashgan bo'lib ular saroy kutubxonalari, ibodatxona kutubxonalari, shuningdek, "Papiirus uylari" va "Hayot uylari" deb ataluvchi kutubxonalar mavjud bo'lgan. "Hayot uylari"dagi ruhoniylar mumiyolash (balzamlash), ibodatxonalar va saroylarni badiiy bezash ishlari bilan shug'ullanishgan. Miloddan avvalgi taxminan 1300-yilda Misrning qadimiy poytaxti – Fiva shahri yaqinida asos solingan Ramzes II ning yirik kitob ombori kirish qismida "Qalb dorixonasi" degan yozuv bo'lgan. Ushbu kutubxonada 20 mingga yaqin papiirus to'plamlari yig'ilgan edi [3, 41–50-b].

Kutubxonachilik tarixini esa qadimgi Ninaviya (hozirgi Iroq hududi) shahridagi Ossuriya podshohi Ashshurbanipal kutubxonasisiz (mil. avv. 668–627 yy.) tasavvur qilib bo'lmaydi. Bu maskan bugungi zamonaviy kutubxonalarning eng qadimgi prototipidir. Ushbu kutubxonada 30 000 dan ortiq loy taxtachalar mavjud bo'lib, ular fan sohalari (astronomiya, tibbiyot, matematika, adabiyot, sehrgarlik) bo'yicha alohida xonalarga tizimlilik asosida joylashtirilgan. Bundan tashqari har bir taxtachaning orqasida "ekslibris" (egasining belgisi) va uning qaysi seriyaga tegishli ekanligi yozilgan bo'lib ilk bor ilmiy adabiyotlarni kataloglashtirish ham shu yerda qo'llanilgan. Shunisi e'tiborga molikki podsho Ashshurbanipal o'z kotiblarini Mesopotamiyaning barcha burchaklariga yuborib,

qadimgi matnlarning nusxasini ko'chirtirib kelgan. Bu bugungi kundagi "arxiv ishi"ning ilk ko'rinishidir. Ushbu kutubxonalarda kitoblar ikki tilda, ya'ni shumer va akkad tillarida yozilgan va ushbu tillarning ilk lug'atlari ham mavjud bo'lgan. Insoniyatning ilk badiiy asari hisoblangan "Gilgamish dostoni" ham aynan shu kutubxonada 12 ta loy taxtachada saqlangan. Bu asar orqali biz qadimgi insonlarning hayot, o'lim, do'stlik va toshqin haqidagi qarashlarini o'rganamiz. Bu kitobning shakli qanday bo'lishidan qat'i nazar (loy, qog'oz yoki raqamli), uning ichidagi axborot va g'oya birlamchi ekanligining isbotidir.

Antik dunyoning eng mashhur kutubxonalaridan biri bu, albatta, Misrning Iskandariya shahridagi Iskandariya kutubxonasidir. Bu kutubxona miloddan avvalgi 323-yilda Aleksandr Makedonskiy vafotidan so'ng Misr ustidan nazorat uning sobiq generali Ptolomey I qo'lga o'tadi. U Iskandariya shahrida yangi intellektual markaz yaratishga intildi. Natijada qadimgi dunyoning haqiqiy javohiri – Iskandariya kutubxonasi barpo etildi. Ushbu kutubxona javonlarida 500 000 dan ortiq papirus o'ramlari saqlangan bo'lib, ular tarix, huquqshunoslik, matematika va fan sohalariga oid matnlardan iborat edi. Antik dunyo ilm-fani va madaniyatining ko'plab atoqli namoyandalari Iskandariya kutubxonasining kitobxonlari bo'lishgan. Afsuski, miloddan avvalgi 48-yilda Yuliy Sezar Misr hukmdori Ptolemey XIII ga qarshi jang paytida Iskandariya bandargohiga o't qo'yadi va kutubxona butunlay yonib ketadi.

Miloddan avvalgi II asrda podshoh Evmen II tomonidan asos solingan qadimgi Pergam kutubxonasi ham alohida e'tiborga loyiqdir. Kutubxona binosi shaharning markaziy maydonida joylashgan edi. Kitoblar to'rtta ulkan zalga joylashtirilgan bo'lib, bosh zalning markazida, marmar poydevor ustida inson bo'yidan bir yarim baravar baland bo'lgan Afina ma'budasining haykali qad ko'targan edi. Kitob omboridagi o'ramlar uchun mo'ljallangan tokchalar (nishalar) kedr yog'ochidan ishlangan edi, chunki bu daraxt qo'lyozmalarni hasharotlardan himoya qiladi deb hisoblangan. Kutubxona shtatida nusxa ko'chiruvchilar, tarjimonlar ishlagan va maxsus katalog mavjud bo'lgan. Pergam kutubxonasi faqat

fondining kattaligi bo'yicha Iskandariya kutubxonasidan keyin turardi – uning fondi 200 ming nusxadan iborat edi. Fondning eng katta qismini tibbiyotga oid risolalar tashkil qilgan, chunki Pergam o'sha davrda tibbiyot markazi hisoblangan.

Pergam kutubxonasida ko'plab javonlar bilan o'ralgan keng mutolaa zali bo'lgan. Tashqi devorlar va javonlar orasidagi bo'shliq havoning aylanishiga xizmat qilgan. Bu Anatoliyaning issiq iqlimida kutubxonani ortiqcha namlikdan saqlash maqsadida qilingan bo'lib, qo'lyozmalarni asrashning ilk texnologiyalaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Bir safar Pergam kutubxonasi Aristotelning asarlarini sotib olish uchun ularning vazni qancha bo'lsa, aynan shuncha miqdorda oltin bergan. Raqobatdan qo'rqqan Misr hukmdorlari Pergamga papirus eksport qilishni taqiqlab qo'yadilar. Shunda pergamlilar yozuv uchun o'z materiallarini ixtiro qiladilar. Bu – pergament (pergam) edi. U ulochalar va qo'zilarning maxsus usulda urib yumshatilgan, qirilgan va silliqlangan terisidan tayyorlanardi.

Pergamentdan o'ramlar (svitoklar) yasab yopishtirilmasdi, balki varaqlar taxlanib, daftarlar holiga keltirilgan va kitob shaklida tikilgan. U papirusdan ancha qimmat edi, ammo bardoshliroq bo'lgan. Bundan tashqari, pergamentni hamma joyda ishlab chiqarish mumkin edi, papirus esa faqat Misrda yetishtirilardi. Shuning uchun o'rta asrlarga kelib, Misrdan papirus olib kelish to'xtagach, butun Yevropa pergamentga o'tdi.

Antik dunyoda er yuzining turli hududlarida o'nlab kutubxonalar barpo etilgan bo'lib bularga qadimgi Bobildagi "Nippur" kutubxonasi, Qadimgi Gretsiyaning Kots orolidagi "Kots" kutubxonasi, Qadimgi Misrning "Edfu" kutubxonasi, Iroqning qadimgi Sosoniylar imperiyasining Gondishapur shahridagi "Gandishapur" kutubxonasi, Suriyaning qadimgi Ebla shahridagi "Ebla" kutubxonasi hamda qadimgi Ugarit shahridagi "Ugarit" kutubxonasi, Qadimgi Falastindagi "Kesariy" kutubxonasi, G'arbiy Afrika hozirgi Mali davlati hududidagi "Timbuktu" kutubxonasi, Qadimgi Hindistonning Gandhar (hozirgi Pokiston hududi) dagi "Taksila" kutubxonasi hamda Baxira shahridagi "Nalanda"

(bu kutubxona o'z davrida "Dharmagandja" – ya'ni "Haqiqat xazinasi" nomini olgan) kutubxohasi, Qadimgi Xitoydagi "Xanlin" kutubxonalarini olishimiz mumkin. Ammo ushbu kutubxonalarning birortasi ham hozirgi kungacha etib kelmagan. Ushbu kutubxonalarda saqlangan ba'zi kitoblarga hozirgi kunda dunyoning turli muzeylarida saqlanmoqda.

Dunyo kitobat madaniyatidagi haqiqiy inqilob bu qog'oz kashfiyoti bilan bog'liq. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra qog'oz dunyoda birinchi bor Xitoyda kashf etilgan, qog'ozni eramizning I asrida yoki 105-yillarida Say Lun ixtiro qilgan. U milodiy II asrda yashagan Sharqiy Xan sulolasi imperatorlari saroyining amaldori bo'lgan. Milodiy 105-yilda u imperatorga daraxt po'stlog'idan yasalgan qog'ozni taqdim etgan. Xitoyda qog'oz ishlab chiqarish uchun asosiy xomashyo tut daraxti po'stlog'ining tolalari bo'lgan. Qog'oz tez orada ipak va bambuk plastinkalarni kundalik hayotdan siqib chiqardi. Qog'oz ishlab chiqarish Xitoyda ipak matosi texnologiyasi kabi qattiq sir saqlangan. Bir qator tarixchi olimlarning rasmiy ma'lumotlariga ko'ra, bu texnologiyani Markaziy Osiyoga milodiy 751-yilda Talas jangida qo'lga tushgan xitoylik hunarmandlar olib kirishgan. Bu jangda arab sarkardasi Ziyod ibn Solih qo'shinlari unga qo'shilgan so'g'd va turk qo'shinlari bilan birgalikda sarkarda Gao Syan-Chji boshchiligidagi xitoy qo'shinlari ustidan g'alaba qozongan. Jang natijasida Xitoy tomoni katta talafot ko'rgan, bir necha ming kishi halok bo'lgan va asir olingan. Ushbu asirlar orasida qog'oz ishlab chiqarish tajribasiga ega bo'lgan hunarmandlar ham bor edi. Shu tariqa Xitoy qog'oz ishlab chiqarish texnologiyasi Markaziy Osiyoga kirib keldi va dunyoga Samarqand qog'ozi nomi bilan mashhur bo'ldi. X asr oxiriga kelib, Samarqand qog'ozi islom davlatlarida papirus va pergamentni to'liq almashtirdi. Yaqin Sharqqa qog'ozning kiritilishi, xususan, Bag'dodda qog'oz fabrikalarining tashkil etilishiga olib keldi, bu erda texnikalar mahalliy materiallar va ehtiyojlarga mos ravishda takomillashtirildi. 12-asrga kelib qog'oz Yevropaga yetib bordi va madaniy inqilob qildi. Hayvon terisidan pergament tayyorlash juda qimmat va mashaqqatli jarayon ekanligini hisobga olsak, xitoyliklar tomonidan mutlaqo

boshqacha qog'oz ishlab chiqarish texnologiyasining yaratilishi va aynan shu texnologiyaning keyinchalik tarqalishi ushbu Yevrosiyo mintaqasi uchun katta sivilizatsion ahamiyatga ega bo'lgan.

Qog'oz kashfiyoti kitobat madaniyatida qo'lyozma va toshbosma kitoblar davrini boshlab berdi. Islom olamida qo'lyozma kitoblarning turli xil xamsa, devon, bayoz, tazkira, majmua, kachkul, g'azaliyot, muxammasot, qasoid, ruboiyot, fardiyot, mufradot, muqattaot, muraqqa, munshaot, muntaxab, risola, qit'a, urjuza, muxtasar, qomus, fixrist, lug'at, farhang, tafsir, sharh, izoh kabi shakllari paydo bo'ldi [4, 201-209-b]. Qo'lyozma kitoblar bir necha kasb egalarining hamkorlikdagi mehnati natijasida yuzaga kelgan. Qo'lyozma qo'ldan to'la chiqqunga qadar bir necha kasb egasiga o'tgan. Dastlab qog'ozgar qog'ozni ma'lum bichimda, turli rangda tayyorlab bergan. Bir necha yozuv uslubini egallagan xattot (kotib) undan olib matnni ko'chirib chiqqan. Navbatdagi yumush bilan naqqosh, musavvir shug'ullangan. U kitob sahifalariga turli naqshlar, asar mazmunidan kelib chiqib miniatyuralar ishlagan, sahifalarni hoshiyalar bilan o'ragan. O'ta qimmatli qo'lyozmalar muzahhib qo'lga ham topshirilgan. U sahifalar, hoshiyalarni zarhal rang bilan bezagan. Bu ishlar bitgandan keyin sahhof (muqovasoz) kitobni jildlagan. Kitob muqovalari, odatda, teri, taxta, kartondan tayyorlanib, ularga o'yma naqshlar berilgan. Shu tariqa Yaqin Sharq va Markaziy Osiyoda kitobat ishi atrofida xattotlik, qog'ozgarlik, ohorchilik, muxrokashlik, murakkabchilik (siyohchilik), musavvirlik, naqqoshlik, lavvohlik, muzahhiblik, sahhoflik va jildsozlik singari rivojlangan hunarmandchilik turlari shakllandi. Qo'lyozma kitoblar yaratilishida Islom olamida miniatyura san'ati vujudga keldi va mislsiz taraqqiy etdi. Miniatyura san'atining rivojlanishida Kamoliddin Behzodning o'rni beqiyos bo'ldi.

Umuman olganda, bu davr Sharq renesansi davri edi. Bu davrda Markaziy Osiyo olimlari dunyo sivilizatsiyasiga mislsiz hissa qo'shdilar. Ilm-fanning turli sohalarida ko'plab ilmiy kashfiyotlar qilindi. Xuddi shu davrda Islom xalifalik poytaxti Bag'dodda xalifa Horun ar-Rashid tomohidan "Bayt-ul Hikma" ya'ni

“Donishmandlik uyi” tashkil qilindi. Bu erda rasadxona hamda dunyo xalqlarining turli tillaridagi qadimgi qo‘lyozmalar kolleksiyasiga ega bo‘lgan, yangi qo‘lyozmalar bilan uzluksiz to‘ldirib turilgan boy kutubxona faoliyat ko‘rsatdi. Bag‘dodda qog‘oz ishlab chiqarishning yo‘lga qo‘yilishi eng ahamiyatli qo‘lyozma kitoblarni qayta ko‘chirish va ko‘paytirish ishini ancha takomillashtirish va jadallashtirish imkonini berdi. Bu bilan kutubxona qoshidagi maxsus xattotlar guruhi shug‘ullanardi. IX asr boshlarida xalifa al-Ma‘mun davrida “Donishmandlik uyi” da katta miqyosda ilmiy va tarjimonlik faoliyati yo‘lga qo‘yildi. Ushbu donishmandlik uyi 1258-yilda mo‘g‘ullar bosqinida yo‘q qilingunga qadar faoliyat yuritadi. XI asrda xorazmshoh Abul-Abbos Ma‘mun II tomonidan Xorazm poytaxti Gurganjda “Dorul hikma va ma‘rifa” yoki Xorazm Ma‘mun akademiyasi tashkil etildi. Ma‘rifatparvar hukmdor Ma‘mun II tomonidan saroyda kutubxona tashkil etildi va qo‘hna sharqning turli shaharlaridan noyob qo‘lyozmalar keltirildi. XI asrning 1017-yiliga qadar ilmiy faoliyat yuritgan ushbu ilmiy maskanda o‘z davrining dolzarb ilmiy izlanishlari olib borilgan. Bu tarixiy davrda nafaqat xalifalik markazi bag‘dod shahrida balki Basra, Mosul, Nishopur, Isfaxon, Hirot, Balx shaharlari ham o‘z kutubxonalari bilan mashxur bo‘lgan [5, 14–17-b]. Tadqiqotchilarning qayd etishicha birgina Marv shahrida XII–XIII asrlarda 10 ta kutubxona mavjud bo‘lgan [6, 5–16-b]. Islom olami yana o‘zining “Vaql kutubxonalari” bilan mashxur bo‘lgan. Ushbu kutubxonalari asosan madrasalar hamda jome masjidleri ixtiyorida bo‘lib ushbu kitoblardan xohlagan odam foydalanishi mumkin bo‘lgan [7, 50–55-b].

Tarixiy manbalar Buxoroda Somoniylar davrida (X asr), Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida (XVI–XVII asrlar), Buxoro amirligi davrida (XVIII–XIX asrlar), Samarqandda Amir Temur va uning nabirasi Ulug‘bek davrida, Hirotida Shohruh, Boysunqur, Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy davrida (XV–XVI asrlar), Marvda (XI–XII asrlar), Qo‘qonda (XVIII–XIX asrlar) qo‘lyozma kitoblarni ko‘paytirish va ulardan nusxa ko‘chirish bo‘yicha saroy kutubxonalari faoliyat ko‘rsatganidan dalolat beradi. XI–XII asrlarda Xorazmshohlar ham o‘z

kutubxonalariga ega bo'lib, bu an'ana Xiva xonligi davrida (XVI–XIX asrlar) ham davom ettirilgan [8, 60–65-b].

Shu o'rinda qayd etish kerakki, katolik cherkovining bir necha marotaba Sharqqa uyushtirgan salb yurishlaridan so'ng Yevropalikalar tomonidan ko'plab foydali bilimlar o'zlashtirildi. O'rta asrlarga kelib endilikda Yevropa taraqqiyot sari yuz burdi. Yevropada shu davrgacha hukm surib kelgan "Kitob -faqat cherkovda turishi kerak"- degan tushunchadan voz kechiladi. Yevropaning turli shaharlarida bugungi kungacha faoliyat yuritib kelayotgan mashhur kutubxonalarning tamal toshi o'sha davrda qo'yildi. Bularga misol qilib hozirgi kundagi mashhur "Vatikan kutubxonasi"ga asos bo'lgan "Papa kutubxonasi (Papal Library), Angliyaning Oksford universitetining asosiy kutubxonasi bo'lgan "Bodleian kutubxonasi" (Bodleian Library), Italiyadagi "Papiuslar villasi" (Villa of the Papyri) kutubxonasi, Parijdagi "Fransiya Milliy kutubxonasi", Pragadagi "Chexiya Milliy kutubxonasi", Venadagi "Avstriya Milliy kutubxonasi", Valetta shahridagi "Malta Milliy kutubxonasi" va boshqa kutubxonalarni ko'rsatish mumkin.

Ming yillar davomida kitob chop etish qo'lyozma kitoblar davridan toshbosma (litografiya) kitoblar davriga o'tila boshladi. Litografiya kashfiyotchilari dastlab Xitoyliklar bo'lsa-da keyinchalik bu yo'nalishda Yevropa ancha ilgari ketdi. 1436-yilda Germaniyada Iogann Gutenberg tomonidan kitob bosish qurilmasining yaratilishi esa tipografiya sohasidagi inqilob yasadi. Biroq bu usulda kitob chop etish sharq xususan islom mamlakatlarida bir oz qiyinroq kechdi. Ayniqsa, din va ilohiyot mavzularidagi kitoblarni toshbosma usulda chop etish umuman taqiqlangan edi. Ilk Yevropacha tipografiya (bosma matbaa) Istanbul shahrida 1494-yilda ochilgan bo'lib ular asosan Arman va Grek tipografiyasi edi. Bundan tashqari XVIII asrda Usmonli imperiyasi hududlarida katolik xristianlar, armanlar va greklar jamoalariga qarashli bo'lgan o'nlab bosmaxonalar mavjud edi. Ammo Usmonli imperiyasida sharq tillarida bosma kitoblarni nashr etish davlat tomonidan taqiqlangan edi. Faqat XIII asrning boshlariga kelib Usmonli sultoni Ahmad III ning 1727-yil 5-maydagi Turkiyada bosma kitob matbaachiligini joriy

etish to'g'risidagi farmonidan keyingina birinchi turk matbaachisi Ibrohim Mutafarrih o'sha yil dekabrda Istanbul shahrida dastlabki turk bosma matbaasini ochishga muvaffaq bo'lgan. Bu kabi mahalliy aristokratiya va musulmon din peshvolari tomonidan bosma arab imlosidagi matnni xushlamaslik fenomeni Turkistonda ham mavjud edi. XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Turkiston kitob bozoriga ham xorijda chop etilgan toshbosma kitoblar sekin asta kirib kela boshlaydi. Ushbu kitoblarning asosiy qismini Istanbul, Dehli, Tehron va Qozon shaharlaridagi “Karimiy”, “Panjobiy”, “Haydariy”, “Muzaffariy”, “Muhammadiy”, “Hasaniy”, “Nasimiy”, “Islomiya”, “Intizomiy”, “Safdariy”, “Yusufiy”, “Mohtobiya”, “Hamidiya”, “Husomiy” va boshqa litografiyalarni nashrlari tashkil etardi.

Turkistonda toshbosma usuli bilan Kitob chiqarish Markaziy Osiyo Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan keyin tarqala boshlandi. Dastlab 1868-yilda Toshkentda Turkiston harbiy okrugi shtabining bosmaxonasi tashkil etilgan bo'lsa so'ngra Turkistonning boshqa shaharlarida ham xususiy litografiyalarni tashkil etildi. Bulardan Otajon Abdalov (Xivada), Semyon Laxtin (Toshkentda), G'ulom Hasan Orifjonov (Toshkentda) litografiyalari mashhur edi. Shaxsiy bosmaxonalar o'rtasida G'ulom Xasan Orifjonovlarning tosh bosmaxonasi alohida ahamiyatga ega bo'lib u o'zbek tilida kitob chop qiladigan birinchi bosmaxona bo'lgan. O'sha davrlarda Namanganda jadid ma'rifatparvari Ishoqxon To'ra ham “Ishoqiya” nomi bilan bosmaxona tashkil etgan edi. XX asrning boshlariga kelib Turkistonda turli sohalarga oid kitoblarni nashr qilish ommalashdi. 1868-dan 1910-yillargacha Turkistonda nashr etilgan kitoblarning aksariyati rus tilida chop etilgan bo'lsa, 1912–1915-yillarga kelib rus tadbirkorlarining korxonalari asosan o'zbekcha kitoblar nashr eta boshladi. Ma'lumotlarga qaraganda o'sha davrda 1868–1917-yillarda Turkistonda 70 dan ortiq bosmaxonalar faoliyat yuritgan edi [9, 82-b].

Bu davrga kelib Turkistonda yangicha kutubxonalar tashkil etila boshlaydi. Dastlab mustamlakachi hukumat tomonidan 1870-yilda “Turkiston ommaviy

kutubxonasi" tashkil etiladi. Bu kutubxona ancha vaqt Turkiston general gubernatorining nazoratida bo'lgan. O'sha davrda Turkistonda milliy ko'rinishdagi ommaviy kutubxonalari hamda kitob uylari ochila boshlaydi. Ushbu kutubxonalarning aksariyati ma'rifatparvar jadidlar tomonidan tashkil etiladi. Bunga misol qilib Abdulhamid Cho'lponning Andijondagi "Turon kutubxonasi", Mahmuxo'ja Behbudiyning "Kutubxonai Behbudiya" kutubxonalarini ko'rsatish mumkin. Ta'kidlash joizki, bu davrda Turkistonda bir qancha shaxsiy kutubxonalar, hamda turli ilmiy jamiyatlar kutubxonalari ham mavjud bo'lgan [10, 10–42-b]. Ushbu kutubxonalarning faoliyati xususida o'sha davr davriy matbuotlarida ham ko'plab ma'lumotlar uchraydi [11, 296-b].

1917-yilda Rossiya imperiyasida oktyabr inqilobi yuz berdi. Hokimiyatga kelgan bolsheviklar ko'p sohalarda turli islohotlarni amalga oshira boshladi. Bu o'zgarishlar Turkiston o'lkasini ham chetlab o'tmadi, albatta. 1924-yilga kelib Turkistonda 616 ming kitob fondiga ega bo'lgan 122 ta kutubxona qariyb 58 ta qiroatxona mavjud bo'lgan. Ushbu kutubxonalarda o'quvchilar soni ham yildan yilga oshib bordi. Endilikda ushbu kutubxonalarda "Yangicha turmush", "Fan va din", "Fan va turmush", "Kitob haftaligi" kabi siyosiy-mafkuraviy va ilmiy mavzularga oid tadbirlar o'tkazila boshlandi. Ammo o'lkaning barcha hududlarida ham sharoit bir xil emas edi. Ko'pchilik joylarda kutubxonalar fondi doimiy to'ldirilib borilmas, kitoblarning aksariyati rus tilida bo'lganligi bois ayniqsa qishloqda yashovchi mahalliy aholini kutubxonalarga jalb etish mushkul edi. 1928-yilda qariyb to'rt million aholisi qishloqlarda yashovchi Turkiston o'lkasida bor yo'g'i 44 ming kitob fondiga ega bo'lgan 74 ta kutubxona xizmat ko'rsatgan [12, 684–691-b]. 1937-yilga kelib Respublikamizda "Respublikada kutubxona ishi to'g'risida"gi qaror va ushbu qarorga muvofiq kutubxonachilik texnikumi ochiladi. Ushbu chora tadbirlar natijasi o'laroq 1937-yilda Respublikamizda 895 ta kutubxona faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 1941-yilga kelib ular soni 1748 taga etadi. Urush yillarida ham Respublikamizdagi 440 ta kutubxona o'z faoliyatini to'xtatmadi. Sobiq sovet hukumatining "Qayta qurish" siyosati ijtimoiy-iqtisodiy

sohalari kabi kutubxonachilik sohasi ham o'z salbiy ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. Bu davrga kelib Respublikamizdagi 100 ga yaqin kutubxonalar qisqartirilgan. Bu jarayon 2000-yilga qadar davom etib Respublikamizdagi kutubxonalar soni 15,4 foizga qisqargan [13, 194-b]. Mamlakatimizda ushbu sohadagi vaziyat 2017-yilga kelibgina tubdan o'zgardi. Yangi O'zbekistonda kitobxonlik shunchaki qiziqish emas, balki milliy strategiya darajasiga ko'tarildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-sentyabrdagi "Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida"gi PQ-3271-son qarori, hamda 2019-yil 7-iyundagi "O'zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada takomillashtirish to'g'risida"gi PQ-4354-sonli qarorlari qabul qilindi. Ushbu qarorlar doirasida mamlakatimizda bir qancha reja va dasturlar qabul qilindi. Xususan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev raisligida o'tkazilgan 2019-yil 19-martda "Yoshlar bilan ishlashni samarali tashkil etishda madaniyat, san'at, sport, axborot texnologiyalari, kitob o'qishga qiziqishini oshirish to'g'risida" videoselektor yig'ilishida yoshlarni rivojlantirishga qaratilgan masalalar muhokama qilindi va sohalarga taalluqli 5 ta muhim tashabbus ilgari surildi. Muhim tashabbuslarning to'rtinchisi aynan aholi, ayniqsa, yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish, ular o'rtasida kitobxonlikni keng targ'ib qilish masalalari bo'yicha bo'lib, ushbu tashabbus doirasida respublikamizning barcha davlat va nodavlat tashkilotlarida kitobxonlik keng targ'ib qilina boshlandi. Ushbu tashabbus doirasida o'tkazilgan "Yosh kitobxon" tanloviga 3 millionga yaqin yoshlar qamrab olindi. Tanlov natijalariga ko'ra, g'oliblikni qo'lga kiritgan 12 nafar yosh kitobxonga Prezident sovg'alari topshirildi. Shuningdek, kitobxonlikni keng targ'ib qilish maqsadida yurtimizda "Eng faol kitobxon", "Kitob mening do'stim", "Kitobxon yoshlar" kabi loyiha va tanlovlar o'tkazilmoqda. Hozirgi kunda mamlakatimizda 16 milliondan ziyod kitob jamg'armasiga ega bo'lgan 201 axborot-kutubxona markazi ishlab turibdi. Ushbu axborot – kutubxonalar a'zolari

soni esa 1 million 200 mingdan ortiqni tashkil etmoqda. Respublikamiz kutubxonalariga faqatgina 2020-yilning o'zida 150 mingdan ortiq kitoblar yetkazib berilgan. Mamlakatimizda o'tkazilgan "Ma'rifat karvoni" tadbirlari doirasida 3 milliondan ortiq kitoblar yoshlarga yetkazib berildi. 2023-yilda "Yoshlar uchun – ming kitob" loyihasini amalga oshirish bo'yicha alohida qaror qabul qilingan bo'lib, unga ko'ra, kelgusi yillardan boshlab farzandlarimizga rag'bat beradigan eng mashhur ilmiy-ommabop kitoblarni o'zbek tiliga tarjima qilib, maktab va kutubxonalarga bepul tarqatish yo'lga qo'yilmoqda.

Mamlakatimizda nashirlik ishining zamonaviy huquqiy asoslari yaratilgan. O'tgan davr mobaynida 10 dan ortiq qonunlar, 30 dan ziyod qonunosti hujjatlari qabul qilindi. Bugungi kunda Respublikamizda 1677 ta matbaa korxonasi, 118 ta nashriyot davlat ro'yxatiga olingan bo'lib, ushbu nashriyot va matbaa korxonalarining moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida ular 5 yil mobaynida turli soliqlardan ozod qilingan.

Mamlakatimiz so'nggi yillarda kutubxonachilik va mutolaa madaniyatini oshirishga bag'ishlangan qator xalqaro tadbirlarga mezbonlik qildi. Jumladan, 2024-yilning 16-17-may kunlari Samarqand shahrida kutubxonachilik faoliyatiga bag'ishlangan Xalqaro forum, Jizzaxda esa "Central Asia 2024: fan, ta'lim, madaniyat va biznesda internet va axborot-kutubxona resurslari" mavzusida an'anaviy XVII xalqaro konferensiyasi o'tkazildi. Mazkur tadbirlarda AQSH, Armaniston, Belarus, Qirg'iziston, Qozog'iston, Rossiya va Tojikiston kabi 11 ta davlatdan kelgan 42 nafar xorijiy mutaxassis, 400 dan ortiq mahalliy ishtirokchi – axborot-kutubxona xodimlari, kutubxonachilar, shuningdek, yoshlar va keng jamoatchilik vakillari qatnashdi. Ta'kidlash joizki, bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya davrida kitobxonlik madaniyati yangi bosqichga ko'tarilmoqda. O'zbekiston Respublikasida uchinchi Renessans poydevorini yaratish strategik maqsad qilib qo'yilgan bir vaqtda, o'tmish kitobat an'analari o'rganish va ularni zamonaviy kutubxonachilik tizimiga integratsiya qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi [14]. Bugungi kunga kelib barcha sohalarda bo'lgani kabi

kitobat madaniyati ham an'anaviylikdan innovatsiya tomon yuz burmoqda bu – BookLab platformasidir. Xo'sh nima uchun BookLab? Chunki zamonaviy kitobxon faqat matnni o'qib qo'ymaydi. U kitob ustida eksperiment qiladi: tahlil qiladi, muhokama qiladi, raqamli resurslardan (QR-kodlar, audio-kitoblar) foydalanadi. Bugungi O'zbekistonda ochilayotgan kutubxonalar – bu bilim laboratoriyalaridir. Bu yerda qadimiy mixxatdagi mantiq va bugungi sun'iy intellekt birlashadi. Bir so'z bilan ularni "smart kutubxonalar" – deb atash mumkin. Bugungi "BookLab" konsepsiyasi shuni ko'rsatadiki, zamonaviy kutubxona endilikda faqatgina kitob saqlash ombori emas, balki ijodiy fikrlash, tahlil qilish va yangi g'oyalarni sinab ko'rish maydoni ya'ni "Ijtimoiy laboratoriya"ga aylanadi. Ushbu kutubxonalarda endilikda "QR-kodli javonlar" va "NFC, RFID texnologiya"lari keng qo'llanilmoqda. Bir so'z bilan aytganda insoniyatning loy taxtachalarga ilk bor mixxat uslubida belgi tushirganidan boshlab, bugungi kunning yuqori texnologik "BookLab" markazlarigacha bo'lgan masofasi – bu shunchaki vaqt o'tishi emas, balki "Intellektual yuksalish sivilizatsiyasi"dir. Biroq, ma'lumot tashiydigan vosita (loy, papirus, pergament, qog'oz yoki planshet) qanday shaklga kirmasin, insoniyatning bilimga bo'lgan ehtiyoji va kitobat madaniyati jamiyat taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lib qolaveradi. Chunki kitob materiali o'zgarishi mumkin, lekin uning mohiyati esa boqiydir. Zero, "Mixxatdan BookLabgacha bo'lgan yo'l – bu insoniyatning nurni (ilm) izlash yo'lidir"

Shu o'rinda qayd etish lozimki, bugungi kunda "NOP World" xalqaro reyting agentligi ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda odamlar haftasiga 16,6 soat vaqtini televizor ko'rishga sarflasa, 8,9 soatni kompyuter qarshisida o'tkazadi, 6,5 soatni esa mutolaaga ajratadi. 2016-yilda haftasiga eng ko'p kitob o'qiydigan mamlakatlar ro'yhatida Hindiston - 10,7, Tailand - 9,4, Xitoy - 8, Filippin - 7,6, Chexiya - 7,4, Rossiya - 7,1, Shvetsiya - 6,9, Fransiya - 6,9 va Vengriya - 6,8 soat bilan yuqori o'rinlarni egalladi. Qator agentliklarning jahonda kitobga bo'lgan talabni o'rganishi shuni ko'rsatdiki, so'nggi 30 yilda bir nomdagi kitob

mahsulotlarini chiqarish uch baravar, adadi bo'yicha 4 baravar ko'paydi. Bugungi kunda dunyoda har yili qariyb bir million nomda kitoblar chop etiladi. Masalan, AQShda kishi boshiga 10 ta, Rossiyada 9,5 ta, Fransiyada 5 ta, Xitoyda 3,5 ta kitob bosilmoqda [15]. Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinadiki, ilm-fan va texnika qanchalik taraqqiy etmasin kitobat madaniyati taraqqiyotning asosiy omillaridan biri bo'lib qolaveradi.

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, mixxat yozuvli loy taxtachalarda boshlangan bilim safari bugun raqamli olam bilan uyg'unlashgan holda davom etmoqda. Bizning vazifamiz – ajdodlarimizdan meros qolgan kitobga bo'lgan ehtiromni saqlab qolgan holda, uni zamonaviy innovatsiyalar bilan boyitish va kelajak avlodga yetkazishdir. Zero, kitob bor joyda ma'rifat, ma'rifat bor joyda esa istiqbol bor. Yangi O'zbekistonda mutolaa madaniyatini davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi – millatning genofondini asrash va intellektual salohiyatini oshirishga qaratilgan eng uzoq muddatli va samarali investitsiyadir.

### *Foydalanilgan adabiyotlar*

1. Childe V. *What Happened in History*. – London: Penguin Books, 1942. – 300 p.
2. *История письма: Эволюция письменности от Древнего Египта до наших дней*. Пер. с немецкого. – Москва: Изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 24–28 с.
3. *История книги*. Под ред. А.Говорова, Г.Куприяновой. – Москва: Светотон, 2001. – 304 с.
4. Ahundjanov E. *Kutubxonashunoslik, arxivshunoslik, kitobshunoslik: nazariyasi va tarixi*. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2011. – 300 b.
5. Шамсуддинов К. *Сокровища научно-исторического наследия // Moziydan sado*. – 2014. – № 3 (63). – С. 14–17.

6. Язбердыев А. Средневековые библиотеки Мерва // Изв. АН Туркм ССР. СОИ. – 1988. – № 5. – С. 5–16.
7. Шамсуддинов К. Рукописное наследие Узбекистана // Информационно-библиотечный журнал "INFOLIB". – 2019. – №1. – С. 50-55.
8. Шамсуддинов К. Рукописное наследие Узбекистана // Информационно-библиотечный журнал "INFOLIB". – 2019. – №2. – С. 60–65.
9. Чабров Г. Из истории полиграфии и издательства литературы на местных языках в дореволюционном Туркестане (1868–1917). – В кн.: История науки. Кн. 7. Ташкент, 1954, с. 82 / Труды САГУ. Новая серия. Вып.57.
10. Oxunjonov E. Vatan kutubxonachiligi tarixi (darslik) 2-qism. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2008. – 208 b.
11. Shodmonova S. Turkiston tarixi – matbuot ko'zgusida. – Toshkent: Yangi nashr, 2011. – 296 b.
12. Jo'rayev M., Nurillin R., Kamolov S. va boshqalar. K 2. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000. – 720 b.
13. Umarov A. Mutolaa madaniyati: shaxs, jamiyat, taraqqiyot. – Toshkent: Fan, 2004. – 194 b.
14. O'zbekiston Milliy kutubxonasi rasmiy sayti: [www.natlib.uz](http://www.natlib.uz).
15. UNESCO Digital Library: <https://unesdoc.unesco.org>.